

BENE Adrián

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

Művelődéstudományi Tanszék

Állam- és Jogtudományi Kar, Doktori Iskola

Pécs, Magyarország

bene.adrian@pte.hu

ORCID 0000-0001-7996-0212

AZ EMPÁTIA ÉS A SZOLIDARITÁS FENOMENOLÓGIÁJA

Fenomenologija empatije i solidarnosti

The Phenomenology of Empathy and Solidarity

A tanulmány fenomenológiai megközelítésben vizsgál olyan, a szociálpszichológia és a szociológia számára is fontos fogalmakat, mint az empátia, a szolidaritás, a társadalmi kohézió, párhuzamot vonva a narcizmus és a versengő individualizmus társadalmi értékrendje között. A szükséges fogalmi tisztázás egy tágabb ideológiakritikai megközelítésbe ágyazódik, többek között a weberi–lukácsi racionalitáskritikára és a fogyasztói társadalom kortárs elemzéseire támaszkodva.

Kulcsszavak: empátia, szolidaritás, fenomenológia, társadalmi kohézió, individualizmus, narcizmus, versengés, atomizáció, autonómia, együttműködés

Bevezető

Az alábbiakban az empátia különböző megközelítési módjainak áttekintése után az empátia mint beleérző képesség (és hajlandóság) jelentőségét vizsgáljuk a proszociális, szolidáris társas és társadalmi viselkedés szempontjából. A jelen megközelítés szerint az empátia nem egyszerűen kognitív nézőpontfelvételi képesség, hanem olyan belehelyezkedési, pontosabban beleérző képesség, amely fenomenológiailag az én zárójelezését is magában foglalja.

Ezt a sajátos képességet és ennek működését megérző beleérzésnek nevezzük, megkülönböztetendő az empátia más megközelítéseitől. Gondolatmenetünk a részben tudatfenomenológiai, részben pszichológiai tudatelméleti keretből kiindulva társadalomfilozófiai kérdésekhez jut el. Fenomenológiai szempontból tárgyaljuk a megérző beleérzéssel kapcsolatban a narcisztikus viselkedést (pontosabban ennek skáláját, a súlyos narcisztikus személyiségzavar és a hétköznapi individualizmus, az önző, versengő viselkedés végpontjaival). Ez az itt használt empátiafogalom értelmében akadályozza vagy lehetetlenné teszi a beleérzést és a szolidaritásérzést, amelyek a személyes kapcsolatokban lehetséges kiindulópontjai az együttérzésnek és az altruisztikus cselekvésnek (amelyeket azonban fogalmilag elhatárolunk magától a beleérzéstől), társadalmi szinten pedig a közösségi érzésnek és a szolidaritásnak, amely a bizalomban, az együttműködésben, a közös cselekvésben nyilvánul meg. Mindez szükséges ahhoz, hogy egy csoportban, illetve társadalomban meglegyen az összetartozás érzése, a kohézió, amelynek hiányában tagjainak életminősége, emberi kapcsolatai, közérzete, mentális egészsége (összességében, jólléte) jelentős mértékben rosszabb, elsősorban a biztonságérzet hiánya miatt.¹

Empátia, beleérzés, együttérzés

Az empátia kifejezés számos, különböző megközelítésben használatos; a hétköznapi nyelvhasználathoz hasonlóan a tudományos kutatások jelentős része is elválaszthatatlan egységben kezeli a beleérző képességet és a rokonszenvet (Breithaupt 2020, 118–119), az együttérzést,² esetleg az ebből fakadó önzetlen, segítő magatartást (Breithaupt 2000, 124–125). Emellett az interperszonális értelmezési keret gyakran keveredik a szociálpszichológiai megközelítéssel. Feltűnő, hogy a jelenség esztétikai, pszichológiai, fenomenológiai vizsgálatai a mai napig is nehezen függetlenednek a rejtett morálfilozófiai előfeltevésektől, amikor az emberi természetbe kódolt proszociális hajlam felől, egyfajta morális jóváhagyással együtt közelítenek a beleérző képességhez. Kiindulópontként érdemes tisztáznunk, hogy a beleérzés alapjául szolgálhat a hétköznapi értelemben vett együttérzésnek (sajnálatnak, részvétnek), de nem azonos azzal, ahogyan az azt

¹ Az összefüggéssel számtalan empirikus kutatás foglalkozik, különböző közösségek kapcsán (pl. Williams et al. 2020) és társadalmi szinten egyaránt (Jenson 2010; Schiffer – van der Noll 2017 stb.). A közösségfejlesztés egyes országokban a kormányzati egészségmegőrzési stratégia része, mint Angliában (lásd South 2015).

² Lásd David Hume és Adam Smith szimpátiafogalmát, amelynek alapja az eredendő, velünk született emberi társasság feltételezése, és kapcsolódik a morális érzék fogalmához (Horkay Hörcher 2012, 54–55).

esetleg követő segítő magatartással sem. (Eleve nem csak kiszolgáltatott helyzetben lévő, sajnálatra, segítségre szoruló emberekkel kapcsolatban működik az empátia képessége.) A beleérző képesség gyakorlása és a társadalmi szolidaritás közötti kapcsolatot az alábbiakban a tudatfenomenológia eszközeivel vizsgáljuk meg, középpontba állítva az én mint szilárd határokkal rendelkező entitás képzetének szerepét az életvilágban.

A jelenségnek magának a működését először a fenomenológia próbálta tisztázni, az idegenészlelés, az alteritás problémája (módszertanilag pedig a tudat szolipszizmusának kiküszöbölése, az interszubjektivitás) felől indulva. Edmund Husserl, Max Scheler és Edith Stein szemében a beleérzés (*Einfühlung*)³ az idegenészlelés tulajdonképpeni lényege. Csakhogy, komoly eredményeik mellett (pl. a nyilvánvaló távolság felmutatása a másik érzelmei és a saját érzelmi állapotom között, szemben a teljes azonosulás modelljével) valójában nem sikerült megnyugtatóan tisztázniuk a beleérzés működését. Husserl esetében a fenomenológiai transzcendentalizmus programja, a tudat immanenciájának tétele tette ezt lehetetlenné. Scheler és Stein esetében a korlátot az jelentette, hogy a másik tudattartalmait csak közvetett módon, azok testi kifejeződésén keresztül (pl. arc kifejezés, egyéb nonverbális jelzések) tartották hozzáférhetőnek.⁴ Ennek egyetlen megoldása, ha feltételezzük, hogy igenis lehetséges közvetlen hozzáférés a másik élményeihez (ha nem is azonosulunk a másikkal, és nem is válnak ezek saját élményeinkké), méghozzá a megérző beleérzés képessége révén. Az alábbiakban ennek lehetősége mellett hozok fel érveket.

Az empátia alapvető működésmódjának tisztázásának továbbra is fennálló igényét jelzik Dan Zahavi írásai az elmúlt néhány évben. Zahavi világosan felismeri a fogalmi distinkció szükségességét az empátiával kapcsolatban, annak érdekében, hogy a beleélés, az érzelmi fertőzés és az együttérzés ne takarja el a kognitív és emocionális empátiánál alapvetőbb empátiát, a beleérzést (Zahavi 2023). A jelenkori pszichológiai, tudatelméleti kutatásokban a szociális kogníció empirikus fejlődéslélektani tanulmányozása (Rochat–Striano 1999, 11) arra enged következtetni, hogy az alapvető empátia (amely sajátos intencionalitásformaként az említett fenomenológiai vizsgálódások tárgya volt) – akár mint a környezetre való ráhangolódás, affordancia a túlélés érdekében – velünk született automatikus, intuitív, prereflektív képesség (Fernandez–Zahavi 2021). Ez a modell továbbra is a testi közvetítés feltételezéséből indul ki, ahogyan a fenomenológiai felfogás. Zahavi szerint éppen ezért meggyőzőbb ez a mai tudatelméleti modelleknel (*simulation theory of mind, theory-theory of mind*), amelyek a saját énből

³ Scheler a *Nachfüllung* kifejezést használja hasonló értelemben.

⁴ Lásd erről Bene 2023, 172.

indulnak ki, és így nem juthatnak el a valódi másik tudathoz (Zahavi 2010). Ezzel ugyan egyetértünk, azonban az interszubjektivitás lényegi kérdésében nem jutottunk tovább: a tényleges közvetlen hozzáférés hiányában áthidalhatatlan szakadékot kell feltételeznünk a két tudat között.

Valójában a kognitív tudományi és a fenomenológiai megközelítések a közvetítés jellegét illetően nagyon hasonló feltételezésből indulnak ki: a másik belső állapotai valamilyen formában testileg kifejeződnek, amelyet érzékszerveinkkel észlelünk, még ha nem is tudatos módon. Ez a prereflektív, intuitív megérzést ezeknek az észlelt jelzéseknek a feldolgozásával neurális leképezésével azonosítja (Lábadai 2011), például a tükörneuronok működésén keresztül, illetve a szimulációs elmélet idegtudományi-elmefilozófiai módszertani keretében (Goldman 2006). Ez az elsődlegesen vizuális észlelésre alapozott modell hasonló módon korlátozó, mint a filozófiában a Derrida által kritizált (Derrida 2013) szubjektum- és tapasztalatfelfogás, amelyet áthat a jelenlét metafizikája, így az eredetet keresi – Husserlnél egy kitüntetett transzcendentális nézőpontból, amely nem tudja megfelelően beépíteni a másik másságának tapasztalatát. A jelen kontextusban, az interszubjektivitás vonatkozásában ez arra utal, hogy a tiszta, áttetsző, önmagával azonos jelenlét mintázata hatja át a másik észlelésének és megértésének minden testi közvetítésre épülő modelljét.

A beleérzés jelenség ezeken a korlátokon átlépő vizsgálata érdekében szükséges a fogalmi tisztázás, amelynek első lépése az alapvető empátia, a beleérző képesség fókuszba állítása (vagyis az együttérzéstől, beleéléstől, részvételtől, szimpátiától, önzetlenségtől való megkülönböztetése) után a tudatok közötti közvetlen hozzáférés lehetőségének fenomenológiai vizsgálata.

Individualizmus és narcisztikus viselkedés

Ezen a ponton meg kell vizsgálnunk az empátia és a narcizmus közötti lehetséges összefüggéseket. Az empátia kérdésével a közelmúltban Fritz Breithaupt *Az empátia árnyoldalai* című könyve foglalkozott szintetizáló igénnyel, megpróbálva összeegyeztetni az esztétikai, pszichológiai, filozófiai nézőpontokat. Ennek számos észrevétele kapcsolódik a jelen gondolatmenethez, ilyen az én kérdése, az önfeladás és a narcizmus megítélése. Breithaupt kiindulópontja Friedrich Nietzsche „objektív ember” koncepciójának interpretációja a *Jón és gonoszon túl* 207. § alapján, az én, az önmagaság és az önfeladás kérdéseit tárgyalva. Ennek filológiai részleteit itt nem ismertetjük, csupán utalunk rá, hogy Nietzsche az ént nem tekinti szubsztanciának, annak interszjektív konstitúcióját feltételezi. Breithaupt az észlelő „objektív ember” kapcsán hangsúlyozza annak a befogadásban való feloldódását, passzivitását, amely Nietzsche szerint lehet a

személyiség szerkezetét meghatározó vonása egy személynek – vagy pedig lehet „kifejező, erős és szilárd jellemű” (Breithaupt 2020, 46). Ez alapján az empátia mint önfeladás, önelvesztés jelenik meg: az empátiára képes ember ön maga nem lehet empátia tárgya, hiszen nincs szilárd identitása, énje (Breithaupt 2020, 47). Véleményem szerint Breithaupt, az értelmezők többségével együtt, félreérti Nietzsche (látszólagos) fogalmi ellentétpárjait, mivel azokat érdemes inkább paradoxonoknak tekinteni, amelyek felhívják a figyelmet egy filozófiai problémára. Mindenesetre Breithaupt interpretációja maga is hajlik az ilyen dichotómiára az empátiával és a narcizmussal (mint éncentrikus, önérdekre alapozott viselkedéssel, illetve személyiséggel) kapcsolatban. Ez érhető tetten ebben a megfogalmazásban: „Senki [...] sem tudja meghúzni azt a pontos határt, mikor vált át téves önfeladásba az empátia, mikortól fejlődik hibásan a mai fiataloknak tulajdonított narcizmus, vagy mikortól követel túl sok érzelmi beleérzést egy kulturális intézmény” (Breithaupt 2020, 73). Ez a (derridai értelemben) metafizikai jellegű jó/rossz, aktív/passzív, férfi/női, forma/anyag dichotómiarendszer egészül ki a hegeli úr/szolga hierarchia szellemével, amely alapján (az európai kulturális konvenciók szerint) azt gondolhatjuk, az emberi viszonyok alapvető modellje a harc az uralomért és az elismerésért. Kérdés, valóban megérthetjük-e ebben a keretben a beleérző képesség működését, valóban önelvesztés, önálávetés az empátia?

Amikor az empátiát a narcizmus ellentétének tekintjük, akkor ez a szembeállítás általában az együttérzés és segítő magatartás, illetve ezek hiányában az önzés (önző viselkedés) ellentétét jelenti. (Breithaupt „humanitárius empátiáról” beszél, a narcizmus ellentétéként.) Valójában, ha empátia alatt az énhatárok felfüggesztésének, a másik tudatával való összekapcsolódásnak a képességét értjük (ami legfeljebb előmozdítója bármilyen későbbi cselekvésnek), akkor a narcizmusnak nem szociálpszichológiai, hanem fenomenológiai leírására van szükségünk. Tudatfenomenológiai szempontból tekinthetjük ezt olyan állapotnak, amelyben az egyénben az én fiktív képzete mániás módon kitölti a tudatot, megakadályozva annak egészséges működését, vagyis blokkolva a nem reflektált, én nélküli tudati állapotba való visszaváltás és ezáltal a társszobjektumok felé való megnyílás képességét.

Ennek fényében érdemes átgondolnunk a sötét empátia körébe sorolható olyan jelenségeket, mint a Breithaupt által tárgyalt empatikus szadizmus vagy vámpirizmus. Ezek éppen azt mutatják, hogy a pszichopáták is birtokában vannak a beleérző képességnek, viszont a részvételre, együttérzésre, segítségre való hajlam hiányzik belőlük. A beleérző képességet (Breithaupt megfogalmazásában: az „azonosulás által közvetített empátiát”) egy narcisztikus vagy pszichopata (szadista, szociopata) eszközként használhatja mások ellen, a manipuláció,

a kihasználás, a szenvedésokozás szándékával. Breithaupt szerint az empatikus kegyetlenség során tulajdonképpen a másik megértésének igénye magyarázza a viselkedést, valamint az egyszerű beleérzésnek az élvezete. Breithaupt ezzel a magyarázattal egészen közel kerül a beleérzés minden mástól megtisztított jelenségének a vizsgálatához. „A megfigyelő tudja, hogy a fájdalom, a szenvedés vagy a manipulálás alatt hogyan érzi magát a másik, és bele is tud helyezkedni a helyzetébe” (Breithaupt 2020, 176). Ezt nevezi Breithaupt „empátia miatti empátiának” (Breithaupt 2020, 177). Ezt követően azonban, a példa jellegéből fakadóan, Breithaupt az „öncélú”, önmagában vizsgált beleérzéstől elkanyarodik a hatalom, pontosabban a másik feletti uralom és az ezáltal önfelhatalmazás, énmegerősítés funkcionális magyarázata irányába, és ezáltal szem elől veszíti a beleérzést magát.

Breithaupt pszichopatakról, szadistákról beszél, azonban az általa hozott példák közül több is kapcsolható a narcisztikus személyiségzavar viselkedési repertoárjához. Igaz ez a manipulatív empátiára, ami akár ajándékozásban is megnyilvánulhat. Ennek lényege Breithaupt szerint, hogy „az ember olyan helyzetbe akarja hozni a másikat, hogy empatikusan átláthatók legyenek a reakciói” (Breithaupt 2020, 169). Idesorolja (többek között) a hétköznapi kegyetlenség formáit, amelyek a másik emberi méltóságát sértik meg, mint a gúnyolódás, a lelki terror, a zaklatás, megszegyenítés stb. A szadista empátia gyakran segítő magatartásban nyilvánul meg, mint a szadista jótévő esetében, aki azért okoz másoknak szenvedést, hogy azután megsegíthesse őket (Breithaupt 2020, 170), vagy a szadista szószóló, aki együttérez a szenvedővel, és pártját fogja, hogy ebből merítsen öngazolást (Breithaupt 2020, 171).

Breithaupt maga is megpróbál túllépni az empátia morális megközelítésén, amelyben nem választható szét a beleérzés és az együttérzés. Amikor azonban javaslatot tesz az empátiának az észlelés kibővítéseként való megközelítésére, a művészi befogadás és a fiktív szereplő alakjába való belehelyezkedés beleélés-modelljéből indul ki. Ezért az empátia számára a képzelet területére tartozik.

A fentiek alapján akár el is fogadhatnánk Breithaupt állítását, miszerint „nem az empátiából származik az indíttatás a humanitárius beavatkozásra” (Breithaupt 2020, 132). Ennek okát azonban, vele ellentétben, nem az együttérzés morális-kulturális nyomásában látjuk. Hiszen, a felvilágosodás óta az európai mentalitásban az egyéni versengés legalább annyira a norma szintjére emelkedett, mint az univerzális emberi jogok koncepciója. Ahogyan Breithaupt is hangsúlyozza: „Hozzávetőlegesen 1770 óta újdonság a legtöbb emberi gyakorlat visszacsatolása az énre. Ennyiben tehát nem is az empátia, hanem az empátia ösztönzőjeként a növekvő individualizáció teremtett alkalmat az emberi jogok kiáltványára” (Breithaupt 2020, 132).

A felvilágosodás és a kapitalista árutermelés kezdete óta az európai ember mentalitását fokozódó mértékben határozza meg a racionális, haszonelvű, énközpontú gondolkodás. Emlékeztetünk csupán itt Max Weber és Lukács György racionalitáskritikájára és a marxista szellemi tradíció kapitalizmuskritikájában a társadalmiság, az elidegenülés, a verseny, a kizsákmányolás, az árufetisizmus, az ideológia fogalmi hálójára. A politikai szabadságjogok terén lépésenként megvalósuló egyenlőség programja a polgári demokráciákban az individualizmust erősítette, a közösségi érzés háttérbe szorításával. Az együttműködés helyett a verseny az értékek szervezőelve, amely a társadalmi szolidaritás gyengítésével és az egyének atomizálásával azokat kiszolgáltatja a hatalomnak, amelynek a felügyeletet szolgáló ideológiai manipulációi összekapcsolódnak a globális, illetve posztmodern kapitalizmus⁵ érdekeinek kiszolgálásával a fogyasztói társadalmat⁶ mára teljesen átszövő szpektákulum-működésmódban, „all in kapitalizmusban”.⁷ Ezzel kapcsolatban a fogyasztói kultúra általánossá válására hívjuk fel a figyelmet, amelynek jellemzője, hogy az áruk fogyasztása egyéni döntések révén, a magánszférában valósul meg; az ehhez kapcsolódó gyakorlatok „többé nem közösségi, hanem főként egyéni szinten zajlanak” (Simányi 2005, 181). A kapitalizmus logikája szerint mindent a versengő önérték irányít, minden „homo oeconomicus” saját szükségletei, vágyai kielégítése érdekében hoz döntéseket a gazdasági racionalitás alapján, másokkal versenyezve.

Az egocentrikus társadalmi viselkedés jellemzésére Byung-Chul Han *A kiegészítő társadalmában* a „narcisztikus önirányítás” megjelölést alkalmazza, távolról sem metaforikusan (Han 2019, 80). Han destruktívnak látja ezt az attitűdöt, amely (többek között) a kiegészítő mint tömeges társadalmi jelenség oka a késő modernizációban. „Teljes mértékben képtelen kilépni magából, hogy odakint legyen, hogy a Másra, a világra bízta magát, önmagába kapaszkodik, ami viszont paradox módon az én kimerítéséhez és kiüresítéséhez vezet” (Han 2019, 81) – állapítja meg Han korunk emberéről, a „teljesítő alanyról”. A digitális kommunikációs formák ezt a narcisztikus önmagára zárulást erősítik, ahogyan egyre kevesebb Mással találkozunk, inkább csak mindenhol önmagunkat tükrözve vissza filterbuborékjainkban. Han gondolatmenetének freudi pszichoanalízisre építő módszere aligha kielégítő, ám jól látja, hogy a nyugati társadalmak individualista értékrendje lényegében narcizmusként jelenik meg, kiszolgálva a kapitalizmus gépezetét. Azonban mintha önmaga is beleesne az általa bemutatott csapdába, amikor abszolutizálja a teljesítő egyén narcizmusát, másodlagosnak

⁵ Lásd erről Kiss 2021, 75–82.

⁶ A fogalom tisztázatlanságával kapcsolatban lásd Simányi 2005.

⁷ Lásd erről Kiss 2024.